

Förändringar i varfågeln, *Lanius excubitor*, utbredning i Sverige under de senaste årtiondena

Viking Olsson

Att fastställa gränser för utbredningsområdet av en art, som normalt häckar så spritt som varfågeln, är svårt och blir inte lättare genom artens starkt varierande antal från år till år. Trots olika åsikter om utbredningsområdets gränser – jmf. t.ex. Ekman 1922, Rosenberg 1955, SOF:s förteckning 5:e uppl. 1962 och Haftorn 1971 – förefaller det som om inga större förändringar skulle ha inträffat i förekomsten under hela 1900-talets första hälft och fram till ungefär 1960. Den bästa bilden av den dåtida utbredningen i Sverige ges nog av Rosenberg, och bilden för Skandinavien och Östersjöområdet bör omkring 1960 sett ut ungefär enligt figur 1. Kartbilden ger ett exempel till många andra på en art som visar två invandringsvägar till skandinaviska halvön, en från nordost och en från söder, med ett snabbare framträngande öster om Östersjön än i väster. Det långvariga stilleståndet i "kniptångsrörelsen" mot mellersta och södra Sverige kan vara svårt att förklara. Inom den nordliga och sydliga populationen kan genetiskt betingade, skilda biotopkrav ha utformats under de långa tidsrymder det här varit fråga om. Rasfrågorna i övrigt är komplicerade, tycks olika av olika författare (jmf. t.ex. Vaurie 1959 och Haftorn 1971), och skall ej närmare behandlas här.

Det är svårt att urskilja några klara tendenser i utvecklingen i Danmark. En viss framryckning mot norr har onekligen kunnat påvisas med bl.a. 7 säkra eller troliga häckningar i Nordjylland (Møller 1978) under senare år, men samtidigt hävdar Dybbro (1976) att det skett en tillbakagång i Jylland från 60-talet och framåt.

Inom den norra populationsgrenen har dock tendensen varit klar i ett par årtionden.

Wahlberg (1956) och Arne Blomgren (i brev) har meddelat att arten redan under 50-talet ökat sin utbredning i inlandet av Norrland. Under de allra första åren på 60-talet började det också hända saker vid artens sydgräns. Häckning konstaterades 1962 i nordligaste Värmland (Ehrenroth 1963) och 1963 i nordvästra Västmanland (Avelin 1968). Ett sommarfynd av varfågeln i sydöstra Gästrikland 1964, följdes året därpå av två häckningsfynd inom samma område.

Dessa fåtaliga och vitt spridda fynd förefaller kanske att vara för få för att verkligen visa någon klar tendens. För att försöka få fram vad som verkligen ägde rum, sändes år 1968 ett frågeformulär till ornitologer bosatta inom det aktuella området. Dessutom publicerades ett upprop år 1971. Med hjälp av de ca 50 svar som erhöles och de uppgifter som publicerats, framför allt i form av årsvis samlade "Fågelrapporter" i Sveriges Ornitologiska Förenings (SOF) tidskrift "Vår Fågelvärld", har det gått att rätt väl kartlägga den snabba utvecklingen under de därpå följande åren (figur 2). Som synes omfattar denna karta endast utvecklingen i den södra delen av expansionsområdet. I områdena från Norrlands inland och österut ner mot hela Bottenhavskusten har utan tvekan också en ökad spridning ägt rum, men nätet av observatörer har här varit alldeles för tunt för att ge en klar bild av utvecklingen.

Expansionen söderut

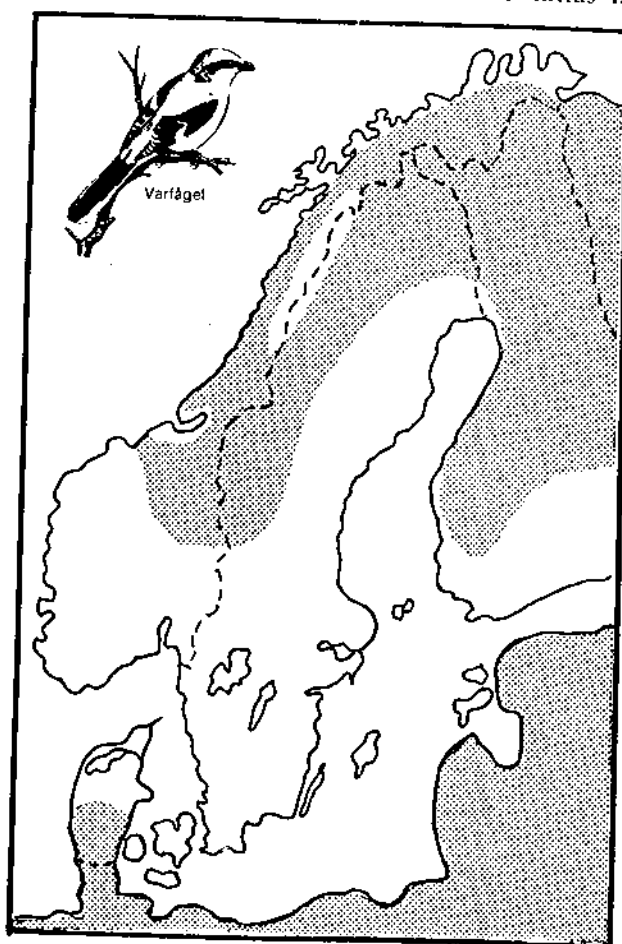
Någon gradvis framskjutning av positionerna tycks det inte ha varit fråga om. På bara några få år under 60-talet anträffades häckande varfåglar inom hela området söderut till en linje från Dalälvsmyningen – NV Västman-

land – N Värmland. Vid en jämförelse mellan fördelningen av fynden och rapportörernas hemorter och verksamhetsområden, förefaller det sannolikt att åtminstone en stor del av luckorna i utbredningsmönstret mer beror på brist på observatörer än på att varfåglar skulle ha saknats i de trakterna. När en "ny" och intressant art väl har etablerat sig, är det återigen en risk att man inte längre rapporterar alla fynd lika noggrant som förut. Detta har säkert varit fallet med varfåglar på vissa platser i området på 70-talet, och av detta och andra skäl har utvecklingen här på kartan inte följts längre fram än till år 1975.

Den första halvan av 70-talet visar framför

allt en stark ökning av påträffade häckningslokaler inom hela 60-talets expansionsområde, men också på en ytterligare spridning framför allt i Värmland och mot söder via skogstrakter och mosseområden i Kilsbergen och västligaste Närke. Det vore rimligt att tänka sig en uppbromsning av spridningen i detta skede, eftersom varfågeln på bred front har nått den mellansvenska sänkans sjösystem med odlade trakter och ganska olämpliga varfågelbiotoper. Norr om Mälaren tycks detta stämma bra, men i övrigt finns många tecken på att expansionen inte alls kommer att stanna upp.

Redan 1975 hittas häckande varfågel i

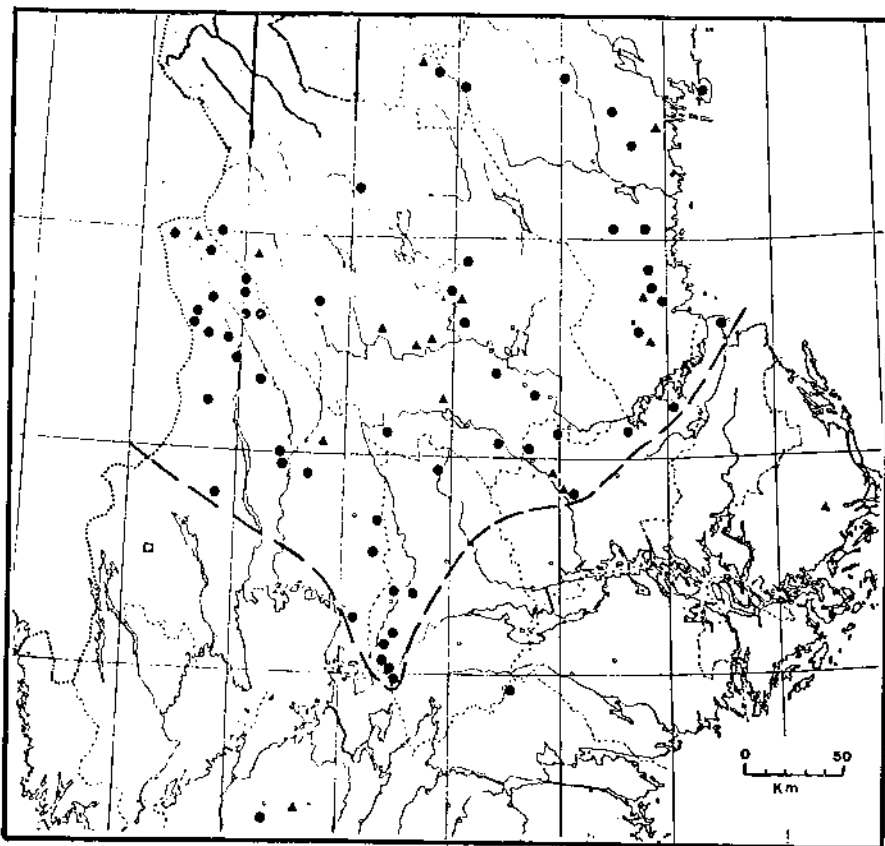
Figur 1. Huvudsakliga gränser för varfågeln's utbredning i Norden omkring 1960. Enligt Haftorn (1971) med smärre ändringar. *Range of Lanius excubitor in northern Europe, about 1960.*

Kolmårdsskogarnas västra utlöpare i nordligaste Östergötland (enligt SOF:s lokala rapportkommitté = LRK-E), och i västligaste Närke (Lennart Ahlén) och i trakten av Skara (Thore Axelsson) förekommer årligen häckningar under 70-talets senare hälft. Ett sammanhängande häckningsområde för arten tycks redan hålla på att ta form, innefattande hela småländska höglandets skogs- och mosseområden. År 1971 förekom bo-bygge i Lessebo-trakten (P-A Wixe), 1974 häckade ett par SV om Nässjö (LRK-H) och 1977 ett nära Malexander (LRK-E), och samma år observerades en trolig häckning nära Taberg (LRK-F) (Figur 9). Det finns skäl

för alla naturströvare att hålla ögonen öppna för denna intressanta och snabba utveckling, och alla observationer av intresse mottages med största tacksamhet av förf. Det ser ut som om vi skulle kunna kartlägga i detalj hur en långvarig och svårförklarig utbredningslucka fylls ut på bara några årtionden.

Orsaker till expansionen

Svenska varfåglar övervintrar i södra Sverige och i Västeuropa. En förkortad vårflyttning norrut förefaller vara den helt dominerande orsaken till artens expansion, men orsakerna till detta kan ju vara fler. Siivonen (1952) omnämner t.ex. sydliga häckningar av var-

Figur 2. Varfågels expansion i mellansverige under åren 1962-1975. Rapporterade häckningar i området, mellan tidigare känt utbredningsområde (gråskuggat) och ungefärlig sydgräns år 1975 (----), har markerats enligt följande: □ = häckning 1943, ▲ = häckning eller mycket sannolik häckning 1962-1969, ● = dito 1970-1975. Expansion of range of *Lanius excubitor* in the central parts of Sweden in the years 1962-1975. Hatched area = range before 1962, ---- = approximate border line about 1975.

Figur 3. Häckningsplats för varfågel nära Storfors i sydöstra Värmland 1976. Boet låg i en mindre gran mitt i den lilla dungen t.h., omgiven av vida kalhyggesmarker.
Summer habitat for Lanius excubitor in SE Värmland. The nest in a spruce in the small group of trees, spared at an extensive clear-cutting in the preceding winter.

fågel i Finland efter en kall vår. Rapportören (K-O Johansson) av det litet "udda" fyndet 1966 nära Norrtälje längst i öster på kartan, figur 2, har i brev berättat att en varfågel där övervintrade på ett hygge under vintern 1965-1966, att två exemplar kunde ses där den 18 april 1966, och att de hade byggt boden 5 maj. Här förefaller det som om en varfågel helt enkelt stannat i sitt vinterrevir och troligen lockat en annan till att förkorta sin vårflyttning mot norr.

Kalhyggets lockelse i detta fall är något som går igen i nästan samtliga rapporter kring alla dessa nya häckningar. Uppkomsten i stor skala av en helt ny, fördelaktig biotop har gett varfågeln helt nya möjligheter till expansion. Redan i den kanske tidigaste av alla rapporter om varfågeln expansion (Wahlberg 1956), rörande det inre av Norrland, sägs att "på de stora ytor som kalhuggits vid modern skogsavverkning tycks denna fågel ha fått förbättrade livsbetingelser". För att närmare studera tillhåll och vanor hos de nya "immigranterna" har flera studiebesök gjorts av förf. i Värmland-Dalarna i början av juni under några år på 70-talet.

I figur 3 visas centrum av ett extremt kalhyggerevir, där skogen avverkats under närmast föregående vinter. Ursprunglig vegetation av mossor, blåbärsris och örter är starkt uttorkad av sol och vind, som nu har fått fritt spelrum. Virkesavfall, klippblock och framförallt kvarlämnade fröträd ger varfågeln de utkiksplatser den behöver för spaning efter de marklevande smådjuren. I just detta revir dominerade denna marktyp nästan helt inom en cirkel med ca 3 km diameter kring boet.

En granskning av flera andra häckningsrevir och sommartillhåll för varfågeln i nordvästra Dalarna visar på något annorlunda biotoper som dominerande. Varfåglarnas revir inrymde där normalt en blandning av blöta myrmarker med gles, ganska klen tallskog med ett ringa graninslag, och mellanliggande torrare åsar av hyggesmark i påbörjad återväxt. Det förefaller som om varfåglarna just för sin häckning och sitt boplatstal söker sig till precis samma häckningsbiotoper i dessa nya områden, som i de traditionella, långt i norr (jmf. figur 4 och 5). Som plats för boet väljer de oftast täta grenpartier

Figur 4 och 5. Typiska häckningsbiotoper för varfågel i Muddus nationalpark i Lappland (ovan) och i NV Dalarna (nedan) i artens nya häckningsområde. Läget för bona inringat.

*Typical nesting habitat of *Lanus excubitor* in the old breeding area in Lapland (top), and in the new area in NW Dalarna (bottom).*

i ganska låga tallar i sumpiga myrkanter. Boet blir på så sätt ganska väl undångömt, medan torrakor och öppna myrtytor strax intill ger god utsikt som underlättar bevakningen. Då och då ses fåglarna också jaga smådjur på de öppna myrtyterna, framför allt på torrare revlar och större tuvpartier.

Men alla övriga observationer av varfågelnas näringsanskaffning visar att det är de stora kalavverkade ytorna omkring de mera traditionella häckningsplatserna, som är starkt attraktiva och den troligen viktigaste orsaken till artens expansion. Det var under 50-talet som dessa stora skogstrakter började omvandlas till ett landskap med ofta många kvadratkilometer stora kalhyggen som dominerande inslag. Och under 60-talet följde varfågeln efter!

Den fas av hyggets utveckling som visas i figur 7 tycks vara den mest "matnyttiga" och därför mest eftersökta. Kvarstående torrakor, stubbar och ris ger utmärkta utkikar över en markyta med riklig näring för vedinsekter och smågnagare. Sol och vind torkar ut ytskiktet, och i läagen uppkommer ett gynnsamt mikroklimat för värmeälskande, marklevande smådjur.

Bytesvalet på hyggena

För att närmare undersöka vad det är för byten som lockar varfåglarna till kalhyggerna, insamlades spybollar och andra rester i och kring varfågelbona (figur 6 och tabell 1). Särskilt de bollar som enbart innehåller insektsrester blir mycket sköra och faller lätt sönder. Det angivna antalet spybollar måste därför betraktas som ungefärligt. Likaså kan det vara mycket svårt att exakt fastställa antalet bytesdjur, och siffrorna i tabellen får anses som minimisiffror för flertalet bytesarter.

Viktmässigt dominerar vertebraterna i varfåglarnas föda. Ett material med 27 smådäggdjur och 6 fåglar kan väl anses ganska väntat, medan det stora antalet ödlor (40 st) är en överraskning. Liksom dessa bör en stor del av evertebratfödan ha tagits löpande i markvegetationen, framför allt spindlarna och det stora antalet jordlöpare. På hyggena ser man dock också ofta varfåglarna spana uppåt, lämna utkiken och stiga högre och högre för att i volter och kast sannolikt fånga sådana insekter som getingar och humlor. Den av kalhyggesbruket starkt gynnade snytbaggen, *Hylobius abietis*, har inte oväntat också fångats av denna kalhyggenas speciella fågelart.

Följder av expansionen

I fråga om konkurrensen om nyss nämnda bytesarter har ett helt nytt förhållande uppkommit i och med varfåglarnas framryckning söderut. Tidigare kunde varfågel och

Figur 6. Bytesrester och spybollar från en varfågelhäckning i NV Dalarna (se fig. 5). A. Skogsödla, *Lacerta vivipara*. B. Fot av trädpiplärka, *Anthus trivialis*. C. Huvud av vanlig näbbmus, *Sorex araneus*. Spybollar: D. Rester av smågnagare och insekter, *Toxotus cursor* och *Otiorhynchus dubius*. E. Rester av ödla och kulbagge, *Cytillus sp.* F. Rester av smågnagare och parklöpare, *Carabus violaceus*. G. Sorkrester, *Clethrionomys sp.*
Prey remnants (A-C) and pellets (D-G) from a breeding pair in Dalarna.

Tabell 1. Anträffade byten hos häckande varfåglar i Dalarna och Värmland.
Prey of Lanius excubitor in summer territories in the new breeding area.

	Dalarna		Värmland	Totalt
	1972	1976	1976	
Antal spyhollar, <i>Pellets</i>	80	18	11	109
Byten, <i>Prey species</i>				
Skogsödlå, <i>Lacerta vivipara</i>	24	7	9	40
Fågel, <i>Aves sp.</i>	3	2	1	6
Näbbmus, <i>Sorex sp.</i>	7	2	4	13
Sork, <i>Clethrionomys sp.</i>	4	2	2	8
<i>Sorex/Clethrionomys sp.</i>	—	3	3	6
Spindel, <i>Araneae sp.</i>	6	6	2	14
Jordlöpare				
<i>Cicindela campestris</i>	—	—	1	1
<i>Carabus violaceus</i>	29	1	—	30
Långhorningar				
<i>Rhagium mordax</i>	3	—	3	6
<i>Toxotus cursor</i>	—	5	—	5
<i>Monochamus sp.</i>	—	1	1	2
Vivlar				
<i>Otiorhynchus dubius</i>	—	1	—	1
<i>Hylobius abietis</i>	1	—	8	9
Kulbagge, <i>Cytilus auricomus</i>	—	1	—	1
Geting, <i>Vespa sp.</i>	19	1	—	20
Humla, <i>Bombus sp.</i>	—	—	3	3
Σ	96	32	37	165

törnskata, *Lanius collurio*, i stort betraktas som vikarierande arter, där varfågeln sydgräns tämligen väl överensstämde med törnskatas nordgräns i vårt land. Samtidigt med varfågeln expansion söderut har dock en motsvarande framryckning norrut och mot nordväst inträffat hos törnskatan, (figur 9) och nu finner man ofta båda arterna häckande på samma hygge. Några större konflikter tycks inte uppkomma emellan. Möjligen är konkurrensen mellan dem mindre än man skulle tro, genom att törnskatorna mer vistas i de fuktigare svackorna med tätare björksly eller i de senare hyggesfaserna med mera uppväxt ungskog (figur 8).

Varfågeln framryckning söderut har också lett till ett annat intressant förhållande. Tidigare fanns över Värmland-Dalarna-Gästrikland ett brett bälte, där varfågeln normalt varken häckade eller övervintrade. Framryckningen till den gräns som markerats på kartan i figur 2 har gjort att arten med sin häckning i stort sett nått fram till de nordligare områdena för normal övervint-

ring, t.ex. Mälardalen och Vänerens norra sida. De häckningar som redan förekommer längre söderut och som troligen kommer att öka i antal, gör det nu möjligt för varfågeln att stanna året runt i samma trakter. Däremot blir det knappast i samma revir eftersom varfågeln biotopkrav under vinter och sommar avviker ganska starkt. Dessa och hithörande problem från vinterhalvåret har studerats av förf. under en lång serie år och kommer att redovisas i annat sammanhang.

Ett stort tack riktas till alla som hjälpt mig med uppgifter till denna översikt, eller på annat sätt underlättat arbetet, framför allt Börje Flygar i Lima och Gösta Skoglund i Storfors. Stig Lundberg, Luleå tackas varmt för hjälp med artbestämning av större delen av insektsmaterialet.

LITTERATUR

- Avelin, H. 1968. Fågelrapport från Västmanland 1966. *Vår Fågelvärld* 27: 76-80.
 Dybbro, T. 1976. De danske ynglefugles udbredelse. Köpenhamn.
 Ehrenroth, B. 1963. Smärre meddelanden. *Vår Fågelvärld* 22:324.
 Ekman, S. 1922. Djurvärldens utbredningshistoria på skandinaviska halvön. Stockholm.

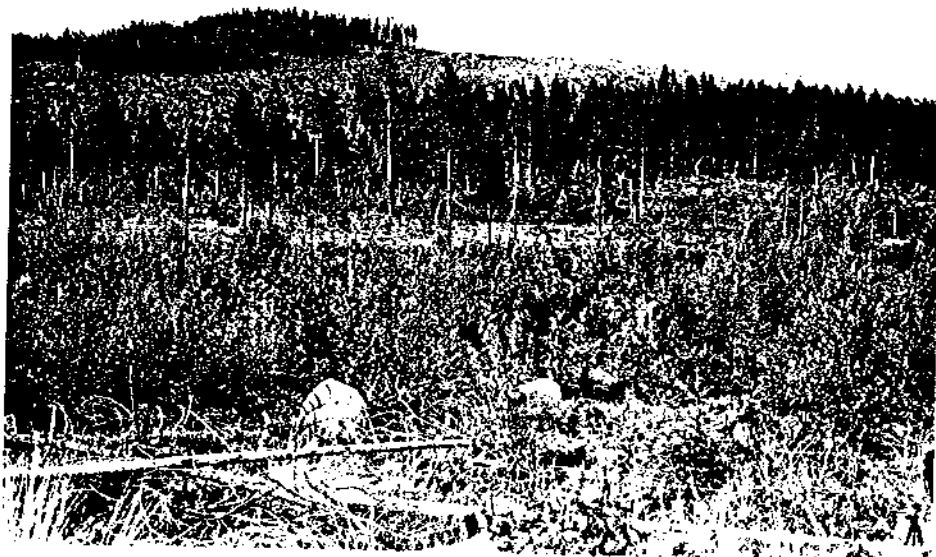
r vertebraterna i
 terial med 27 små-
 n väl anses ganska
 ntalet ödlor (40 st)
 n dessa bör en stor
 a tagits löpande i
 ör allt spindlarna
 öpare. På hyggena
 varfåglarna spana
 i stiga högre och
 ist sannolikt fånga
 ngar och humlor.
 rkt gynnade snyt-
 har inte oväntat
 tyggenas speciella

om nyss nämnda
 förhållande upp-
 larnas framryck-
 nde varfågel och

la, *Lacerta vivipara*.
 llar: D. Rester av
 agge, *Cytilus sp.* F.

Figur 7. Nyupptaget hygge, typisk jaktbiotop för varfågel i NV Dalarna.
Typical hunting habitat of Lanius excubitor in NW Dalarna. An area, newly clear cut, with many good perches for hunting on small animals on the ground.

Figur 8. Varfågelbiotop vid Digerberget, Lima. Boträdet låg i vänstra kanten av den lilla tallmossen i bildens centrum. Buskvegetationen i förgrunden börjar nå en utveckling som mer gynnar törnskata än varfågel, men nyupptagna stora hyggesarealer runt om i det stora reviret garanterar varfåglarna goda jaktmarker.
Center of territory of Lanius excubitor in NW Dalarna.

- Haftorn, S. 1971. Norges fugler. Oslo.
 Möller, A. P. 1978. Nordjyllands fugle – deres yngleudbredelse og trackforhold. Köpenhamn.
 Rosenberg, E. 1955. Fåglar i Sverige. Stockholm.
 Siivonen, L. 1952. Über den Einfluss regionaler Bestandsverschiebungen auf die lokale Vogeldichte. *Ornis Fennica* 29:37–44.
 SOF 1962. Förteckning över Sveriges fåglar. Stockholm.
 Vaurie, Ch. 1959. The birds of the palaearctic fauna – Passeriformes. London.
 Wahlberg, S. 1956. Fågelnotiser från Norrbottens län. *Norrbottens Natur* 12: 7–10.

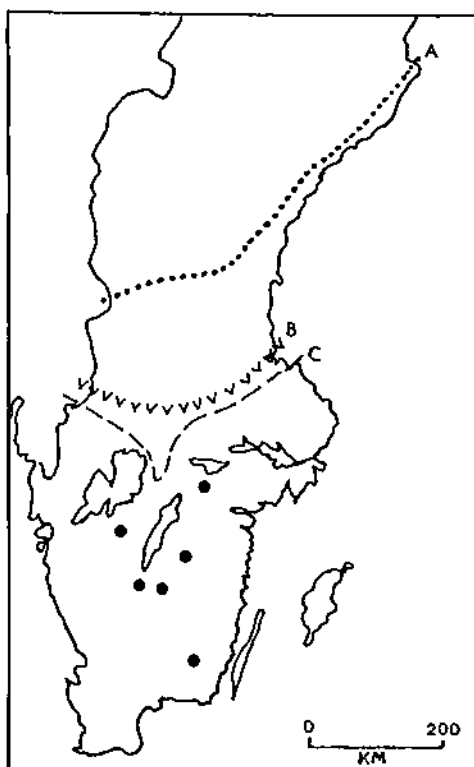
SUMMARY

Recent changes in the distribution of the great grey shrike, *Lanius excubitor*, in Sweden.

In the late 1950's an increase in the population of *L.e.* was noted in the interior of northern Sweden, followed by an eastward spread towards the coastal areas. Simultaneously the population began to spread southwards from the southern border line prevailing up to 1960. (Fig. 2). This expansion of range obviously did not occur step-by-step, but in the course of a few years bridged a gap of 200–250 km. The most important reason for this seems to have been changes in forest habitats due to the extensive clear-fellings from the 1950's and onwards. Although this species retains traditional nesting habitats in the new area (Fig. 4 and 5), it uses the large clear-fell areas for hunting. Pellets and other prey remains were collected from territories studied in Värmland and Dalarna (Table 1) to state what kind of prey attracted the great grey shrike to these areas. Most of the prey species recorded are known to thrive in the dry and sunny conditions of forest clearings.

One consequence of the southward expansion of *L.e.* is that it now has to share the large forest clearings with a near relative, the red-backed shrike, *Lanius collurio*, whose northern border (Fig. 9) now lies near the former southern border of *L.e.* (hatched in Fig. 2). However, competition has not been detected between the two species, possibly because *L.c.* uses clearings in a later stage of succession, as for example, those with dense bushes (Fig. 8, foreground). Another consequence is that the southern border of the new breeding range of *L.e.* now mainly coincides with the northern border of the wintering area of this species, which means that some birds may tend to become resident.

In recent years several breeding records of *L.e.* have been obtained far south of the temporary border line (Fig. 9). Many signs therefore indicate that the historical gap between the northern population of Sweden and the southern one in Denmark (Fig. 1) may be bridged in only a few decades.

- Figur 9.
 A. Nordgräns för törnskatan, *L. collurio*. – Northern border of *L.c.*
 B. Nordgräns för mera sammanhängande övervintring av varfågel, *L. excubitor*. – Northern border of wintering area of *L. e.*
 C. Ungefärlig sydgräns för varfågels häckning i slutet av 70-talet. – Southern border of continuous breeding area of *L. excubitor*.
 ● Häckningsfynd av varfågel under 70-talet utanför det sammanhängande nordliga utbredningsområdet. – Breeding of *L. excubitor* 1971–1977 outside border C.

Samtliga illustrationer av förf.
 Manuskriptet inkommet 1980 02 27
 Viking Olsson
 Stigarvägen 1
 611 65 NYKÖPING

ny good perches for

Ilmossen i bildens
 än varfågel, men
 r.